

Aleksander Andrzejewski, Leszek Kajzer, Marcin Lewandowski

**KLASZTOR W OŁOBOKU W BADANIACH ARCHEOLOGICZNYCH
ROKU 1997**

I

Klasztor w Ołoboku, choć od dawna interesował badaczy, nie posiada nowoczesnej monografii historycznej. Miejscowość wymieniona została po raz pierwszy pod datą 1207 r., kiedy to J. Długosz zanotował, że w kościele w Ołoboku arcybiskup gnieźnieński (Henryk Kietlicz) miał konsekrować kanonika wrocławskiego Wawrzyńca na biskupa wrocławskiego¹. Informacja ta ma sporą literaturę, sugerując też, że już przed tą datą znajdował się tu kościół².

Według H. Likowskiego decyzja o powstaniu nowego konwentu związana była z powrotem w 1210 r. Henryka Kietlicza z Rzymu³. Mimo że w literaturze początki klasztoru odnosi się generalnie do lat 1211–1213, to sprawa jest dość skomplikowana, gdyż J. Trawkowski zwrócił uwagę, iż przed 1211 r. funkcjonował tu (a więc wcześniej niż założenie cysterek) konwent premonstratensów, czyli norbertanów⁴. Być może była to filia klasztoru na Zwierzyńcu pod Krakowem. Zdaniem H. Likowskiego, a ostatnio A. Wędzkiego, przywilej fundacyjny dla cysterek opatrzony datą 20 października 1213 r. jest falsyfikatem (pochodzącym z końca XIII w.), którego

¹ Jana Długosza, *Roczniki...*, ks. piąta i szósta, Warszawa 1975, s. 253.

² A. Wędzki, *Region ostrowski w średniowieczu*, [w:] *Ostrów Wielkopolski. Dzieje miasta i regionu*, Poznań 1990, s. 70–112, a szczególnie s. 77.

³ H. Likowski, *Najdawniejsze dzieje klasztoru Cysterek w Ołoboku (1211–1299)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU” 1921, t. 26, nr 7, s. 6, przyjmował, że Długosz miał na myśli Ołobok pod Świebodzinem. Natomiast z Ołobokiem pod Kaliszem identyfikowali go S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. III, Kalisz 1962, s. 34 i J. Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964, s. 494. Por. także H. Likowski, *Początki klasztoru Cysterek w Owińskach (1242–1250)*, Poznań 1924, s. 35.

⁴ S. Trawkowski, *Geneza...*, s. 34 i 50, przyp. 35.

treść oparto na pierwotnym, autentycznym dokumencie fundacyjnym z 1 listopada 1211 r.⁵ Ponieważ, jak wiemy z badań J. Zawadzkiej, czas pomiędzy erygowaniem klasztoru a sprowadzeniem zakonników (zakonnicy) i rozpoczęciem funkcjonowania domu trwał kilka lat⁶, przypuszcza się, że dopiero koniec 1213 r. mógł być najwcześniejszą datą przybycia do Ołoboku zakonnic z Trzebnicy.

Klasztor funkcjonował do 1837 r., zaś dzieje jego obszernie opisał S. Karwowski⁷. W dniu 29 kwietnia 1854 r. administracja pruska wyraziła zgodę na przekazanie zespołu ołobockiego franciszkanom-reformatom. W klasztorze żyły jeszcze trzy siostry: zakrystianka Florianna Wiewiórowska, Kornelia Cielecka (obie zamieszkiwały dolne piętro) i Rozalia Korczyńska (lokatorka górnego piętra, zapewne skrzydła wschodniego). Na skutek oporu tej ostatniej, może sprzyjającej polityce lokalnych czynników, nie doszło do osadzenia się tu reformatów. Ostatnia bernardynka poznańska Kornelia Cielecka zmarła 14 III 1855 r. W 1855 r. Rozalia Korczyńska przekazała dwa złote pierścienie (z napisami Ołobok i Owińska) arcybiskupowi Leonowi Przyłuskiemu (1845–1965) i zmarła 3 lutego 1864 r. Natomiast 28 lutego tegoż roku zmarła „ostatnia gwiazda cysterskiego zakonu żeńskiego”, jak nazwał ją S. Karwowski, Florianna Wiewiórowska, w wieku prawie 79 lat⁸.

Opuszczony zespół sprzedany został w 1882 r. za 4000 talarów budowniczem z pobliskiego Raszkowa Pawlickiemu, hotelarzowi z Ostrowa Wielkopolskiego Kuhnowi, budowniczemu Kuppkemu z Ostrowa oraz wywodzącemu się z tegoż miasta właścicielowi cegielni Cohnowi, pod warunkiem dokonania rozbiórki⁹. Prace zostały przeprowadzone solidnie. Do dziś wzgórze klasztorne jest porośniętym trawą nieużytkiem, zaś funkcjonuje tylko kościół parafialny (murowany budynek parafii wzniesiono w 1864 r., jak informuje data na elewacji), do którego ściany wschodniej dolega południowy odcinek skrzydła wschodniego (mieszczący skarbczyk i kapitułarz), a do ściany północnej: od zachodu odcinek zachodniego skrzydła (wyłącznie krużganek) i od północy kompletnie zachowany (choć zbarokizowany) krużganek południowy, zapewniający pierwotnie komunikację między klasztorem a kościołem.

⁵ H. Likowski, *Najdawniejsze dzieje...*, s. 5–9 (dokument publikowany KDW, t. I, nr 81; A. Wędzki, *Region...*, s. 77; natomiast autentyczności dokumentu bronił K. Maleczyński, *Studia nad dyplomami i kancelaryą Odonica i Laskonogiego, 1202–1239*, Lwów 1928, s. 24 i n.

⁶ J. Zawadzka, *Proces fundowania opactw cysterskich w XII i XIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1958, t. VII, z. 2, s. 121–150. O Trzebnicy najpełniej H. Gröger, *Trebnitz-Zisterzienserinnenabtei*, „Jahrbuch der Slesischen Friedrich-Wilhelmus-Universität zu Breslau” Bd. XXIII, 1982, s. 55–83.

⁷ S. Karwowski, *Klasztor P.P. Cystersek w Ołoboku*, „Rocznik TPN w Poznaniu” 1899, t. XXVI, s. 1–113.

⁸ *Ibidem*, s. 98–100.

⁹ *Ibidem*, s. 105–106.

Zasygnalizowania wymaga też sprawa pierwotnego uposażenia klasztoru ołobockiego. Problem ten obszernie omówił W. Cierźniak¹⁰. Najstarsze wsie, zdaniem A. Wędzkiego (Ołobok oraz Raclawy koło Kaliszkowic), stanowiły jego jądro i ulokowane były nad dolnym Ołobokiem¹¹. H. Likowski omawiając wczesne dzieje klasztoru zwrócił uwagę, że w 1249 r. nastąpiło czasowe przeniesienie cysterek z Ołoboku do Łubnic, w ziemi wieluńskiej, a zarazem połączenie klasztorów, zaś przed majem 1253 r. dom w Łubnicach został zlikwidowany i siostry ostatecznie powróciły do Ołoboku¹². Wiązało się to także z objęciem wsi należących pierwotnie do uposażenia Łubnic. W 3 ćwierci XIII w. posiadłości klasztoru ukształtowały się w swym podstawowym średniowiecznym zrębie, obejmującym być może siedem (Ołobok, Tykadłów, Żydów, Pole, Kaliszkowice Ołobockie i Staw), a potem 11 wsi¹³.

Główny zręb archiwaliów ołobockich stanowią dokumenty przechowywane obecnie w Archiwum Państwowym w Poznaniu¹⁴. Natomiast w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu najciekawsze archiwalia dotyczące Ołoboku to: wizytacje dekanatu kaliskiego (ołobockiego) z lat 1759, 1786 i 1800 (Acta Episcopalia), akta ołobockie z lat 1820–1938 (w zbiorze „Akta ogólne kościołów parafialnych, filialnych i kaplic”) i akta z lat 1832–1938 (10 jednostek archiwalnych w zbiorze „Akta szczególne kościołów...”)¹⁵. W zbiorze Akt Konsystorskich zakonów i klasztorów, materiały dotyczące Ołoboku to tylko jedna jednostka archiwalna z lat 1810–1904¹⁶.

¹⁰ W. Cierźniak, *Fundacja i rozwój pierwotnego uposażenia opactwa cysterek w Ołoboku w XIII wieku*, Poznań 1987, maszynopis w Instytucie Historii UAM (*non vidimus*). Z innych nie cytowanych jeszcze prac dotyczących problematyki ołobockiej wymienić należy: E. Callier, *Powiat kaliski w XVI stuleciu*, Poznań 1887; idem, *Ołobok*, [w:] *Szkice geograficzno-historyczne*, Poznań 1886, s. 116–120; J. Nowacki, *Pieczęć ksieni ołobockiej z wieku XIII*, „Sprawozdania Komisji do Badań Historii Sztuki w Polsce”, t. VI, s. 181.

¹¹ A. Wędzki, *Geneza...*, s. 77–80.

¹² H. Likowski, *Najdawniejsze...*, s. 7 i n.; por. też uwagi R. Rosina, *Ziemia wieluńska w XII–XIV w.*, Łódź 1961 oraz tegoż autora *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, Warszawa 1963, gdzie metryki historyczne Łubnic i innych wsi należących do klasztoru.

¹³ A. M. Wyrwa, *Szlak cysterski w Wielkopolsce*, Poznań 1996, s. 106. W dokumencie papieża Mikołaja IV z 22 IX 1292 potwierdzającym darowiznę Odonica (KDW, t. II, nr 675) wymienione są oprócz Ołoboku i jego okolic wsie: Tykadłów, Żydów, Pole, Wrośle, Staw i Raclawa pod Kaliszkowicami.

¹⁴ WAP w Poznaniu, *Klasztor cysterek w Ołoboku, Inwentarz nr 1461 (z lat 1249/1282–1873)*, sumariusz dokumentów obejmujący 36 jednostek – dokumentów i poszytów.

¹⁵ Por. *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego, Informator o materiałach archiwalnych*, t. II, red. S. Skopowski, Warszawa 1972, Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, opr. M. Banzak, F. Lenort, s. 321 (wizytacje), s. 397 (akta z lat 1820–1938), s. 408 (akta z lat 1832–1938 o obj. 10 jed. arch.).

¹⁶ *Ibidem*, s. 418, akta z lat 1810–1904; por. także s. 445, gdzie akta dotyczące nauczania szkolnego, i s. 472 (księgi metrykalne).

Jeśli chodzi o kartografię i materiały ikonograficzne, to sytuacja jest dość ograniczona. Najstarszy rzut zespołu klasztornego, sporządzony przez Franciszka Placidiego, pochodzi z lat około 1750–1760 i wykonany został przy okazji przebudowy klasztoru, choć nie wiadomo, w jakim zakresie zrealizowanej¹⁷. Odnotować jeszcze należy XIX-wieczne mapy i plany pruskie (z pieczęciami Plan – Kamer der Königlichen Regierung Posen):

1) *Plan von den Vorwerks und Dorfs Laendereien von Olobok...* z 1826 r. z dokładnym zaznaczeniem ówczesnej zabudowy wsi i zarysem klasztoru oraz budynków gospodarczych;

2) *General Karte von den Dörfern Ollabock, Wielowieś, Kaliszkowice olobockie, Biskupice zabaryczne Vorwerks Namyslakii...* z 1831 r. obejmuje znaczny teren, więc klasztor zaznaczony jest dość schematycznie;

3) *Karte von dem linken Ufer des Prosna Flusses im Terrain des Vorwerks Olobok*, wykonany w 1848 r., również z zarysem zabudowań klasztornych;

4) *Charte des Vorwerks Olobok mit dem dortigen Klosster...* z 1876 r. oraz brulion (*brouillon Karte des Vorwerks Olobok...* z października 1876 r.) z zaznaczeniem działem, zabudowy wsi i budynków klasztornych¹⁸.

Z racji sporej skali walor ich dla określenia konkretów zabudowy nie jest wielki. Na opisanych planach blok zabudowań klasztornych składa się z położonego na południu kościoła, wąskiego (obejmującego tylko krużganek) skrzydła zachodniego, skrzydła wschodniego (o szerokości pozwalającej domyślać się obecności jednotraktowego budynku wraz z krużgankiem) oraz bardzo długiego skrzydła północnego. Oprócz części o długości zwartego bloku klaustrum, obejmuje ono dwie (wysunięte ku zachodowi i wschodowi) części: zachodnią, pierwotnie szerszą, dalej ku zachodowi węższą, oraz wschodnią, o nieco mniejszej długości. Obraz zarysu zabudowań zaznaczony na tych planach nie odpowiada inwentaryzacji przedstawionej w pracy J. Kothego z 1896 r.¹⁹ Tę ostatnią traktować można jako jedyne wiarygodne źródło, pochodzące z czasów niewiele późniejszych niż rozbiórka zespołu klasztornego, choć na skutek trudności edytorskich, zachodnia część skrzydła północnego została w niej ucięta. Zaznaczyć wypada, że u J. Kothego narożnik północno-wschodni doparty jest solidną przyporą, brak natomiast dalszej, biegnącej ku wschodowi, części skrzydła północnego²⁰. Rzut obiektu, sporządzony z wykorzystaniem planu F. Placidiego, zamieszczony został także w pracy A. Wędzkiego²¹. Natomiast ogólnie znane są dwa XIX-wieczne

¹⁷ Informacje o nim podaje cała literatura począwszy od S. Karwońskiego, *Klasztor...*, s. 100–101.

¹⁸ Przechowywane w WAP w Poznaniu.

¹⁹ J. Kothe, *Verzeichnis Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, Bd. III, Berlin 1896, s. 326–329.

²⁰ *Ibidem*, ryc. 19 na s. 327.

²¹ A. Wędzki, *Region...*, s. 78.

rysunki zespołu, od północy z widoczną elewacją północną skrzydła północnego, i od południa z kościołem na pierwszym planie²².

Z nowszych opracowań wymienić trzeba przede wszystkim dane zawarte w *Katalogu zabytków sztuki*²³, sumujące wiedzę o przemianach architektury zespołu klasztornego, nie publikowane studium poświęcone dziejom opactwa, ale szczególnie jego architekturze, autorstwa B. Jarosz²⁴, a także zbiorcze zestawienie danych pióra A. M. Wyrwy²⁵.

Do pracy B. Jarosz jeszcze powrócimy, tu natomiast odnotować należy krótką i pozornie tylko statystyczną informację o zespole, sporządzoną w 1866 r. przez landrata Stahlberga. Miał on okazję oglądać jeszcze zachowane mury klasztoru, które dokładnie zmierzył (zapewne w stopach pruskich o długości 0,3138 m). Według tych danych wymiary wirydarza wynosiły 14,75 × 40,01 m, skrzydła wschodniego 16,63 × 75,63 m, a skrzydła północnego 15,46 × 63,15 m. Do tego dodać należy odcinek zachodni (o wymiarach 10,77 × 38,28), przez co łączna długość frontu północnego, już bez części wschodniej, wynosić miała 101,35 m²⁶. Wymiary te mają spore znaczenie dla przyszłych prac terenowych i wymagać będą weryfikacji.

Jak wynika z przedstawionych wyżej danych, przemiany architektoniczne zespołu nie budziły dotychczas specjalnego zainteresowania. W popularnych publikacjach powielana jest wersja, podawana przez *Katalog Zabytków*, że pierwsze założenie murowane powstało na przełomie XV i XVI w. i zostało zniszczone pożarem na początku XVII w. (za ksieni Doroty Jaskólskiej, 1610–1632). Następnie zespół odbudowano (przed 1695/96) staraniem ksieni Konstancji Doroty Gnińskiej (1685–1705). Zespół znów zniszczył pożar (w 1749 r.) i wtedy powstał plan Franciszka Placidiego, a zespół przywróciła do świetności ksieni Ludwika Koźmińska (1737–1767). W latach 1780–1788 wzniesiono wieże i ukształtowano zachodnią fasadę kościoła (ksienie Kazimiera Sławianowska, 1773–1779, A. Kraszkowska, 1779–1782 i Brygida Gorzeńska, 1782–1790). Działania te przypadły już na schyłek świetności klasztoru, gdyż w 1796 r. jego dobra ziemskie zostały skonfiskowane, a w 1823 r. utworzono tu dom zbiorczy dla zakonnic z likwidowanych przez rząd pruski klasztorów.

²² Ryciny publikowane w czasopiśmie „Przyjaciół Ludu”, Leszno 1841, t. VIII, s. 195; por. Ołobok, „Tygodnik Ilustrowany” 1861, t. III, nr 83; por. też teksty (W.L.) Ołobok, „Przyjaciół Ludu” 1841, nr 25, s. 19 i „Tygodnik Ilustrowany” 1861, nr 75, s. 84; por. „Kłoso” t. XXXII, s. 173.

²³ *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. V, *Województwo poznańskie*, z. 16, *Powiat ostrowski*, opr. A. Kodurowa, Warszawa 1958, s. 9–13, gdzie brak jednak rzutu kościoła i zachowanej partii klasztoru.

²⁴ B. Jarosz, *Architektura i dzieje pocysterskiego założenia w Ołoboku*, Toruń 1987, maszynopis pracy udostępniony nam łaskawie przez Autorkę za co bardzo dziękujemy.

²⁵ A. M. Wyrwa, *Cistercian Monasteries in Wielkopolska: Historical Background and State of Research*, „Citeaux” 1992, fasc. 1–4, s. 343–406.

²⁶ *Statistische Darstellung des Kreises Adelnau*, Ostrowo 1867, s. 47–48.

Spore znaczenie dla analiz architektury klasztoru, co prawda u schyłku jego funkcjonowania, mają inwentarze, opisujące stan budynków i wyposażenia klasztoru z lat 1817 i 1854, oba opublikowane w pracy S. Karwowskiego²⁷.

Jak już wspomniano, pracą zajmującą się szerzej kościołem, klasztorem i przemianami architektury ołobockiej jest studium B. Jarosz²⁸, która zebrała także całą podstawową literaturę dotyczącą obiektu. Przeprowadziła też próbę rozwarstwienia zachowanej bryły, wyróżniając:

1) fazę z końca XV w., obejmującą kościół, krużganek południowy oraz południowy odcinek krużganka zachodniego;

2) elementy prawdopodobnie gotyckie: południową partię skrzydła wschodniego (dochodzącą do ściany zamykającej prezbiterium kościoła), w skład którego wchodzi skarbczyk i kapitularz;

3) fazę nowożytną z XVII w. – sklepienia kościelne i partie doklejone od południa do jego bryły (kruchta, kaplica, zakrystia);

4) drugą fazę nowożytną z 2 połowy XVIII w. – sklepienia w pozostałych partiach zespołu oraz wzniesienie wieży;

5) trzy etapy przekształceń XIX- i XX-wiecznych, związane z:

a) zamknięciem (od północy) otworów wiodących do kościoła od strony rozebranego klasztoru,

b) wzniesieniem masywu podpierającego od zachodu wieżę i dodanie przypór (w latach 1922–1924),

c) przeprucia ścian skarbczyka otworami okiennymi, dokonane w latach sześćdziesiątych XX w. w związku z pomieszczeniem w zachowanym fragmencie skrzydła wschodniego sal katechetycznych.

II

Prace terenowe, przeprowadzone w 1997 r. na terenie dawnego klasztoru cysterek w Ołoboku, miały charakter wstępnych badań sondażowych pozwalających określić wielkość nieistniejącego założenia i ustalić program dalszych badań mających doprowadzić do pełnego poznania historii budowlanej zespołu i jego rekonstrukcji. Ustalony z Państwową Służbą Ochrony Zabytków i Kurią Diecezji Kaliskiej program prac badawczych obejmował poznanie stratygrafii wzgórza klasztornego oraz określenie szerokości i zasięgu wschodniego i północnego skrzydła klastrum.

Wykonano sześć wykopów badawczych o łącznej powierzchni około 120 m², których orientacyjna kubatura przekraczała 300 m³, oraz 108

²⁷ S. Karwowski, *Klasztor...*, s. 101–105.

²⁸ B. Jarosz, *Architektura...*

odwiertów (wykonanych za pomocą geologicznego świdra szczelinowego) w czterech ciągach.

Wykop I zlokalizowany został w odległości 50 m na północ od ogrodzenia cmentarza kościelnego i 3 m na wschód od magistrali (o przebiegu prostopadłym do muru cmentarza kościelnego i na północ od niego na osi NS w odległości 40 m na wschód od narożnika NW ogrodzenia i 9 m na zachód od załamania muru w stronę południową).

Po zdjęciu warstwy próchnicy zawierającej drobiny gruzu ceglanego eksplorowano warstwę gruzu ceglanego z zaprawą wapienną (II warstwa). Poniżej odkryto następne warstwy (III–VI) próchnicy z gruzem naprzemian drobnym i grubym. Zalegały one w południowej części wykopu na warstwach VII, VIII i IX o charakterze odkładającego się na krawędzi doliny zasypiska gruzowego i gruzowo-ziemnego. Przykrywały one warstwy czarnej gliny (bagiennej lub torfowej – X) z niewielką ilością drobnego gruzu. W eksplorowanej warstwie czarnej bagiennej gliny, w jej stropie odkryto w profilu E w środkowej części wykopu relikty muru z gotyckiej cegły „palcówki” na zaprawie wapiennej (być może na złożu wtórnym). Calec stanowiła żółta glina.

Wykop II pomieszczony został w odległości 35 m na północ od ogrodzenia cmentarza kościelnego i 8 m na wschód od magistrali. Wykop w trakcie prac przedłużono w kierunku północnym o 2 m. Dla celów porządkowo-inwentaryzacyjnych przedłużenie nazwano IIA.

Pod warstwą próchnicy zawierającej drobiny gruzu zalegały warstwy gruzu ceglanego z zaprawą wapienną (II warstwa). W części N wykopu odkryto relikty muru wykonanego z kamieni polnych i cegły sztrycharskiej na zaprawie wapiennej o czytelnej krawędzi N. Od strony S odkryto ścianę nastawioną na opisany powyżej mur, przesuniętą w stosunku do niego na S i W. Poza ścianą w kierunku S zalegała warstwa próchnicy z niewielką domieszką drobnego gruzu (warstwa III). Warstwa II w odległości około 1,5 m od profilu S przecinała warstwę III i zalegającą pod nią warstwę jałowej gliny, przykrywającą cienką warstwę próchnicy pierwotnej. Humus pierwotny, przykryty cienką warstwą spalenizny, przecięty został wkopem ze śladem po belce i drobinami polepy. Opisane warstwy przykryte są niwelacyjną warstwą gliny. Układ ten przecinają dwa wkopy ze śladami drewna w ich wypełniskach. Wyższą warstwę stanowi cienka warstwa próchnicy z zaprawą i drobnym gruzem ceglanym. W narożniku SW gruz ma inny charakter, tj. nie zawiera gruzu grubego. Opisany układ nawarstwień spoczywał na calcowej glinie zwałowej.

W środkowej i północnej partii wykopu odsłonięto lico S fundamentu ściany N skrzydła północnego klasztoru. Opisany uprzednio mur nastawiony na fundament zweryfikowano jako warstwę gruzu ceglanego, wypełniającego szerokoprzestrzenny wkop fundamentowy wypełniony gruzem, dochodzący do spodniej warstwy kamieni polnych. Dolną część fundamentu wykonano z gruzu i zaprawy wapiennej we wkopie ścisłym.

W N licu fundamentu natrafiono na prostokątny otwór wypełniony warstwą gliny z próchnicą i drobnym gruzem ceglanym, a pod nimi warstwę gliny calcowej.

Przy odczyszczeniu lica fundamentu odkryto w profilu E relikty fundamentu ściany działowej dostawiony do opisywanego powyżej. W aneksie IIA odkryto relikty fundamentu przypory dopierającej mur od północy. Pod warstwami gruzu i gruzu z próchnicą, przy licu N opisywanego powyżej relikty, odkryto następny fragment muru, odchodzący na północ. Poniżej odkryto kolejny niższy poziom muru dochodzący do profilu N. Relikty odkryte w północnej części wykopu zmurowano z cegły sztrycharskiej na zaprawie wapiennej, zaś posadowiono je na warstwie calcowej gliny zwałowej.

Wykop III ulokowano na przedłużeniu wykopu II w kierunku południowym, tak że profil W wykopu stanowił przedłużenie profilu E wykopu II.

Pod warstwą próchnicy zawierającej drobiny gruzu ceglanego zalegały warstwy gruzu ceglanego z zaprawą wapienną (II warstwa). W narożniku SE natrafiono na warstwę szarozielonej gliny (do 1,4 m na W i do 2,3 m na N). W części środkowej zmienił się charakter gruzu na bardzo gruby (duże kawałki cegieł) i tę część określono jako warstwę III. Na W od warstwy gliny, na długości około 3 m, wystąpiła warstwa (IV warstwa) gruzu ze spieczoną zaprawą wapienną. W gruzie w narożniku SW znajdowała się duża ilość połamanej cegły gotyckiej „palcówki”.

W części wykopu przy profilu S odsłonięto niewielkie relikty muru i warstwy gruzu zawierające dwa rodzaje gotyckiej cegły „palcówki”, z których jedna nosiła ślady przepalenia. Pod opisanymi wyżej warstwami zalegała warstwa calcowej gliny zwałowej.

Wykop IV zlokalizowano na przedłużeniu w kierunku wschodnim profilu S wykopu III, tak że kołek SE wykopu III jest jednocześnie kołkiem NW wykopu IV.

Pod warstwą darni w części E wykopu zalegała warstwa próchnicy z drobnym gruzem (III warstwa), zawierająca duże ilości ruchomego materiału zabytkowego (na wtórnym złożu). Na pozostałej części wykopu zalegała warstwa gruzu ceglanego i zaprawy wapiennej (warstwa II). Pod próchnicą w części E wykopu odkryto warstwy piasku, w których zarejestrowano obecność płytkiego wkopu. Warstwa gruzu na pozostałej części wykopu rozdzieliła się na części E i W schodzące głębiej, natomiast pośrodku znajdowały się warstwy calcowych piasków i glin. W części W wykopu odkryto relikty muru z cegły gotyckiej na zaprawie wapiennej o szerokości jednej cegły, wkopany od strony S w calcową glinę. Od strony N lico nosi ślady spalania. Dno wykopu zalegał piaszczysty lub gliniasty calec.

Wykop V zlokalizowano w odległości 2 m od wykopu IV, na jego przedłużeniu w stronę zachodnią.

Pod warstwą humusu, zawierającą dość liczny ruchomy materiał zabytkowy, wystąpiła warstwa gruzu. Stwierdzono występowanie półkolistego śladu zmineralizowanego drewna 4 m od profilu W. Na E od reliktyw drewnianych odkryto dwa mury ceglane na zaprawie wapiennej, oba na linii NS (prawdopodobnie ściany krużganka skrzydła wschodniego klasztoru z dwu różnych faz). Pierwszy z nich w połowie wykopu o szerokości 2,2 m, zachowany do wysokości 3 warstw cegieł z dolną warstwą odsadzoną o około 0,1 m na zachód. Drugi około 0,5 m od pierwszego na zachód, o szerokości około 1 m z odsadzką szerokości 0,3 m w kierunku zachodnim. Ze względów BHP (osuwające się po ulewach profile) części wschodniej wykopu nie wyeksplorowano do calca. W części zachodniej calca stanowiły warstwy piasku i gliny.

Wykop VI pomieszczono pomiędzy wykopami I i II, tak, że ściana W wykopu stanowi przedłużenie ściany W wykopów II i IIA.

Pod humusem zalegała warstwa gruzu (II warstwa). Pod nią znajdowała się kolejna warstwa próchnicy z gruzem (III warstwa), w której odkryto poziom bruku kamiennego na linii WE do odległości 1 m od profilu S. Warstwę IV stanowił gruz średni z zaprawą wapienną. Kolejną (V warstwę) stanowiła warstwa rudego rumoszu (być może relikw budynku szachulcowego). Przykrywała ona kolejne (VI–IX) warstwy gruzu i gruzu z zaprawą wapienną. Pod nimi odkryto mur z cegły palcówki na zaprawie wapiennej, dołem z kamieni polnych na zaprawie wapiennej, wzdłuż profilu S o przebiegu na linii WE, dochodzący do muru odkrytego w wykopie IIA. Calca stanowiła warstwa gliny zwałowej.

W czterech ciągach odwiertów, dwóch (I i IV) na linii NS i dwóch (II i III) na linii WE, zarejestrowano układ nawarstwień na wzgórzu klasztornym. W próbkach nie zaobserwowano wyraźnego rozplanowania obiektów, a jedynie szerokie warstwy gruzu o charakterze zasypiskowym, pozwalające na ogólne określenie terenu zajętego przez budynki murowane.

III

Prace przeprowadzone w 1997 r. w Ołoboku dostarczyły 8886 okazów ruchomego materiału zabytkowego, uporządkowanych w 376 numerach inwentarzowych. Jego rozkład w poszczególnych jednostkach badawczych był nierównomierny. Zabytki zalegały głównie na wtórnym złożu, poza obrębem budynków klasztornych. I tak, najwięcej zabytków (3010 okazów) dostarczył wykop VI, położony na północ od północnego skrzydła klasztoru. Niewiele mniej zabytków (2372) odkryto w wykopie IV, położonym na wschód od skrzydła wschodniego. Również sporej ilości zabytków (929)

dostarczył wykop I położony już na stoku skarpy górnej terasy doliny Ołoboku (wykop posiadał dwukrotnie mniejszą powierzchnię niż wykopy I i II). Zdecydowanie najmniej zabytków odnotowano w wykopie III (562), co jest oczywiste ze względu na ulokowanie go w „czystych” warstwach gruzowych, pozostałych z rozebranych murów.

Zabytki z Ołoboku, zgromadzone w trakcie opisywanych badań, wymagają dalszych analiz porównawczych. Jednak już teraz można przedstawić ich wstępną charakterystykę, pamiętając, że te wstępne obserwacje ulec mogą niewielkim zmianom.

Najliczniejszą grupę zabytków (4818 ułamków) stanowią fragmenty naczyń glinianych. Jest to materiał zachowany fragmentarycznie i nie nadający się do pełnej rekonstrukcji. Dlatego też szczególną wagę położono na analizę technologiczną zbioru, dzieląc ułamki według metody stosowanej w łódzkim ośrodku archeologicznym, polegającej na podziale ułamków na grupy od A do F, oznaczające metodę wypalenia czerepów naczyń, czyli ich technologię²⁹.

Tegoroczne badania dostarczyły mało ułamków naczyń grupy A. Zarejestrowano zaledwie 27 (tj. poniżej 1%) zabytków tej grupy, głównie w wykopie VI – 11 fragmentów.

Do grupy B zaliczono 793 ułamki naczyń, co stanowi około 16,5%. Najliczniej reprezentowane były w wykopie IV – 479.

Naczyń grupy C znaleziono zaledwie 103 ułamki (tj. 2,1%). Także i one wystąpiły w największej liczbie w wykopie IV – 73.

Natomiast w materiale ceramicznym z Ołoboku zdecydowanie przeważają ułamki grupy D (łącznie 2259). Do grupy Db zaliczono 1059 (około 22%), zaś do grupy Dc 1200 (ok. 25%) ułamków ceramiki. Występują one prawie we wszystkich wykopach, w których znaleziono ruchomy materiał zabytkowy, stanowiąc od 20 do 60% zespołów.

W grupie E mieści się 1445 (około 30%) ułamków. Rozlokowane są podobnie jak ułamki naczyń grupy D równomiernie we wszystkich wykopach.

Grupa F to 181 ułamków (3,7%). Najliczniej ułamki takie reprezentowane są w wykopach IV – 63 oraz VI – 65.

Pamiętając o tym, że większość materiału ceramicznego znajdowała się w warstwach przemieszanych (bądź zasypiskowych), stwierdzić można, że przeważają tu ułamki naczyń grup D i E, które pochodzą z nowożytnych etapów użytkowania obiektu. Należy zwrócić uwagę na dość dużą grupę zabytków zaliczonych do grupy B. Natomiast relatywnie rzadko pojawiają się ułamki naczyń zaliczonych do grup A, C, F. W sumie ułamki naczyń

²⁹ L. Kajzer, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1986, R. XXXV, nr 2; idem, *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1991, R. XXXIX, nr 4.

glinianych znalezione w Ołoboku szczególnie wyraźnie dokumentują funkcjonowanie klasztoru w wiekach XVII i XVIII.

W trakcie tegorocznych badań znaleziono także 1394 ułamków szkła okiennego i naczyniowego. W większości są to ułamki szkła naczyniowego (1229 okazów). Generalnie szkło z Ołoboku jest mocno pokawałkowane, przy pełnym opracowaniu zbioru nadaje się do dalszej analizy formalnej. Uwagę zwraca duża frekwencja destruktywów tzw. pucharów dzwonołatych.

Jako osobną kategorię zabytków wydzielono ułamki ceramiki budowlanej. Odkryto ich 18, przy czym szczególną uwagę zwraca ceglana sterczyna – fiala o stylistyce późnogotyckiej.

Następny zbiór zabytków to ułamki kafli piecowych. Jest ich 1211 fragmentów, w tym 1102 to ułamki kafli płytowych. Jest to więc kategoria dość liczna (około 13% zbioru zabytków ruchomych) i posiadająca określone walory estetyczne i chronologiczne. Najwięcej ułamków kafli piecowych znaleziono w wykopie VI (617 sztuk). W zbiorze tym zdecydowanie przeważają okazy polewane, pokryte szkliwami koloru białego, biało-niebieskiego, żółtego, brązowego, granatowego i bordo. Mniej licznie występują kafle z polewą zieloną, kafle niepolewane i angobowane. Cały materiał datować można głównie na koniec XVII – początek XIX w.

Następną wyróżnioną kategorię stanowią przedmioty metalowe. Znaleziono 305 okazów. Większość to destrukty przedmiotów żelaznych (gwoździe, haki itp.). Stan ich zachowania jest generalnie zły, często nie pozwalający na ich bliższe określenie.

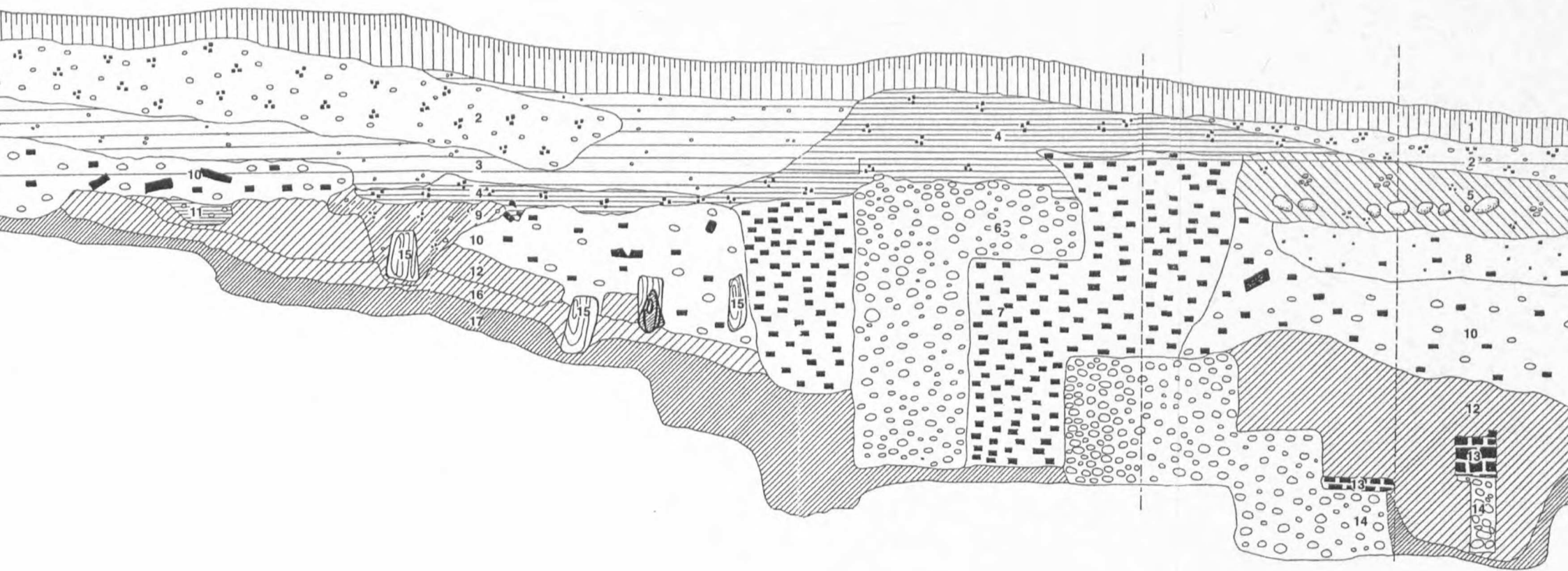
Osobną kategorię stanowią jeszcze nie opracowane znaleziska kości zwierzęcych, których wyróżniono 1123.

Pozyskany zbiór ruchomego materiału zabytkowego, który według wstępnych analiz ilustruje głównie proces funkcjonowania zespołu klasztorowego w fazie barokowej, będzie przedmiotem dalszych opracowań i analiz specjalistycznych.

Już teraz widać jednak, że badania nie dostarczyły zabytków mogących ilustrować problematykę kultury materialnej cysterek ołobockich w późnym średniowieczu.

IV

Podsumowując wyniki pierwszego sezonu badań archeologicznych w zespole klasztorowym w Ołoboku, należy stwierdzić, że prowadzono je tylko w centralnej partii wzgórza klasztorowego, w oderwaniu od funkcjonującego kościoła poklasztorowego. Takie działanie determinowało z jednej strony dobre utrzymanie terenu przykościelnego, z drugiej zaś strony zły stan murów kościelnych, nie pozwalający na wykonanie przy nim odkrywek archeologicznych.

II i lia, profil zachodni; 1 - humus; 2 - drobny gruz ceglany z duzymi grudami zaprawy wapiennej; 3 - jasnobrunatny piasek z drobinami zaprawy wapiennej; 4 - ciemnoszary piasek z gruzem ceglany; 5 - próchnica wapienna; 7 - gruby gruz ceglany; 8 - miel ceglany z fragmentami cegieł; 9 - ciemnoszara glina przemieszana z brunatną gliną, gruzem i zaprawą wapienną; 10 - gruby gruz ceglany z zaprawą wapienną; 11 - ciemno
12 - brunatna glina; 13 - mur ceglany; 14 - zaprawa wapienna; 15 - relikty belek drewnianych; 16 - ciemnoszara glina 17 - szarobrunatna glina calcowa

W wyniku przeprowadzonych badań należy stwierdzić, że prace rozbiórkowe w 1882 r.³⁰ zostały wykonane bardzo starannie. Na porośniętym darnią wzgórzu klasztornym pozostały zaledwie warstwy gruzowe po rozebranych murach. Rozbiórkę wykonano we wkopach szerokoprzestrzennych, co uniemożliwiło w zasadzie zarejestrowanie w wykopach chociażby negatywów murów klasztornych. W trakcie badań odkryto jedynie reliktury fundamentów północnej(?) ściany skrzydła północnego i położone na północ od nich pozostałości niewielkich fundamentów ceglanych budynków o zapewne gospodarczym charakterze (wykopy II, IIA i VI). Odkryto także niewielkie reliktury ściany zachodniej skrzydła wschodniego (wykop V). Być może w wykopie IV obserwowano negatyw fundamentu ściany wschodniej tegoż skrzydła. Stwierdzono (wykop I), że stok najwyższej terasy doliny rzeczki Ołobok uformowany został przez złożenie tutaj warstw pozostałych po pracach budowlanych prowadzonych w różnych fazach w obiekcie. Nawarstwienia stratygraficzne obserwowane w wykopach ograniczają się w zasadzie do nawarstwień różnych rodzajów gruzów powstałych prawdopodobnie w trakcie ostatniej rozbiórki. Jedynie w profilu W wykopu II obserwowano niewielkie reliktury pali drewnianych, być może związanych z pierwotnymi, drewnianymi zabudowaniami klasztornymi.

Choć tegoroczne prace badawcze nie dostarczyły pełnej wiedzy o przekształceniach budowlanych zespołu klasztornego, a wykazały także, iż nie będzie to już nigdy możliwe, zebrane dane umożliwiają podjęcie próby sumarycznego omówienia tej problematyki. Potwierdzono, że w późnym średniowieczu zespół ołobocki był w całości drewniany. Ślady z tej fazy obserwowano tylko marginalnie i przyjąć należy, że pozostałe po tych budynkach konstrukcje i nawarstwienia ziemne uległy całkowitemu zniszczeniu podczas późniejszych prac budowlanych. U schyłku XV lub na początku wieku XVI powstał murowany kościół i założenie klasztorne o niejasnej formie przestrzennej. Późnogotycki klasztor został prawdopodobnie całkowicie rozebrany w wieku XVII i na jego miejscu stanęło pierwsze założenie barokowe. Być może już wtedy ukształtowano czworobok skupiony wokół wydłużonego wirydarza, choć równie dobrze tę formę przestrzenną łączyć można dopiero z drugą przebudową barokową z 2 połowy XVIII w. Wtedy też wzniesiony został z inicjatywy Ludwiki Koźmińskiej, cennie scharakteryzowanej przez Jędrzeja Kitowicza³¹, ołobocki „pałac” opatek.

Tak więc tegoroczne badania potwierdziły obecność drewnianego klasztoru późnośredniowiecznego i trzech faz murowanych: gotycko-renesansowej i dwóch barokowych. Natomiast określenie dokładniejszych relacji między

³⁰ S. Karwowski, *Klasztor...*, s. 105–106.

³¹ J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Warszawa 1985 (wstęp Maria Dernałowicz), s. 98.

nimi, a także podanie charakterystyki formalnej zespołu w kolejnych fazach jego funkcjonowania, nie jest możliwe. Przystępując do badań terenowych zdawano sobie sprawę z walorów szkicu J. Kotheo i pomiaru landrata Stahlberga, nie posiadano natomiast informacji o stopniu i kompletności rozbiórki budynków klasztornych dokonanej w 1882 r. Jak się okazało przeprowadzona została ona bardzo solidnie, prowadząc do prawie całkowitego zniesienia zabytkowych struktur murowanych. Ograniczyło to walory poznawcze obiektu, zaś obserwowana sytuacja stratygraficzna przekonuje, że pełna rekonstrukcja rozplanowania założenia klasztornego w poszczególnych etapach jego funkcjonowania nie będzie już możliwa.

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

Aleksander Andrzejewski, Leszek Kajzer, Marcin Lewandowski

CLOISTER IN OŁOBOK IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN THE YEAR 1997

The objective of preliminary field works conducted in 1997 on the ground of former female Cistercian cloister in Ołobok was to define the size of its original, not preserved foundations and to make plans for future studies as far as architectural history of the object is concerned. The project included studies on the cloister hill stratigraphy and defining the width and range of eastern and northern wing of the claustrum.

On the total area of 120 m² (the cubature exceeded 300 m³) along four rows six examination ditches were dug and 108 drills made, with the use of geological drill. Excavations brought 8886 specimens of portable relic material, irregularly distributed in individual examination units. Relics occurred mainly in deposits beyond the confines of the cloister buildings.

Finds from Ołobok collected during examinations demand further comparative analyses. Although the observations may undergo slight changes during further studies, preliminary characteristics of the relics can be presented now.

The largest group of the total number of 4818 relics is constituted of fragments of clay vessels. Among the finds there were: 1394 fragments of window and vessel glass, 1211 fragments of stove tiles (among them 1102 fragments of plate tiles), 18 fragments of building ceramics, 305 metal articles (mainly nails, hooks, etc.) and 1123 animal bones.

According to preliminary analyses the collection of portable finds illustrates mainly the process of functioning of the cloister unit in its baroque phase. Excavations did not bring relics which would enable to illustrate the issue of the material culture of the Ołobok female Cistercians in the Middle Ages.

Although the present works have not provided us with new knowledge about architectural transformations of the cloister in Ołobok, and although it has become obvious that because of a complete destruction of the foundation parts of the monastery it would never be possible, the collected data have allowed to acknowledge that in late Middle Ages the Ołobok unit was entirely made of wood. Traces of the late Mediaeval phase were observed only marginally.

It should be assumed that the remains of constructions and the ground layers were totally damaged during subsequent building works. Masonry church and a claustum of undefined spatial form were raised at the end of the 15th or at the beginning of the 16th century. Late gothic cloister was probably totally pulled down in the 17th century and on its place the first baroque foundation was raised. Probably at that time was built a quadrilateral unit of buildings concentrated around elongated viridarium, although that spatial form might have equally well been connected with the second baroque reconstruction, which took place since the 2nd half of the 18th century. Also at that time the Ołobok "palace" of female abbots was founded.

A total demolition of cloister buildings took place in 1882 and led to a complete disappearance of relic masonry structures. Therefore, the cognitive value of the object is very much limited and regarding its stratigraphy a full reconstruction of the cloister foundations in the respecting stages of its functioning will not be possible.